

MANUALIA FACULTATIS IURIS SARAJEVO

Izdavač
Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
Sarajevo, Obala Kulina bana 7

Prof. dr Enes Durmišević
UVOD U RAZVOJ PRAVNE MISLI U BOSNI I HERCEGOVINI

Recenzenti:
Prof. dr Mustafa Imamović
Prof. dr Fikret Karčić

Urednik
Mr sc. Mehmed Bečić

.....
CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

340.1(497.6)(075.8)

DURMIŠEVIĆ, Enes

Uvod u razvoj pravne misli u Bosni i
Hercegovini / Enes Durmišević. - Sarajevo : Pravni
fakultet, 2014. - 158 str. : ilustr. ; 24 cm. -
(Manualia facultatis iuris Sarajevo)

Bibliografija: str. 139. - Registar.

ISBN 978-9958-14-004-4

COBISS.BH-ID 21738502
.....

PRAVNA MISAO U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

1. Opće karakteristike državnog i pravnog poretka srednjovjekovne Bosne

Bosanska srednjovjekovna država, po svojoj državno-pravnoj sadržini, funkcionirala je po običajima i standardima tipičnim za sve države toga vremena. U svojoj prvobitnoj fazi srednjovjekovna Bosna predstavlja tipičnu državu ranog feudalizma, odnosno patrimonijalnu (od *patrimonium*: očevina, očinsko nasljeđe) državu. Vjerovalo se da vladar ima pravo raspolagati državom i njenim teritorijem kao svojom očevinom i da je dijeli kome on hoće, a nakon smrti ona pripada njegovim potomcima. Otuda je i nastalo pravilo da vladara, na prijestolju, naslijeđuje najstariji sin (*princip primogeniture*), odnosno, ako nema muškog potomka (sina), onda vladara naslijeđuje najstariji brat (*princip majorata*). Ovi principi o nasljeđivanju vlasti važili su i u ovoj fazi državnopravnog razvitka srednjovjekovne Bosne.

U svojoj slijedećoj fazi razvitka feudalizam ulazi u etapu klasičnog feudalizma, u kojoj dominira staleška monarhija kao oblik državnog uređenja. U ovoj fazi, uz naturalnu privredu, javlja se i razvija i robna proizvodnja i uz nju i novčana renta, ali i razvitak gradova. Sav državni teritorij podijeljen je na feude, jer važi pravilo da „zemlja ne može biti bez feudalnoga gospodara“, tako da feudalci, pored ekonomskog imuniteta, često na račun vrhovne (vladarske) vlasti, postaju i politički faktori na svom području (administrativni i sudski imunitet, vlastita vojska itd.). Politički i pravni partikularizam, zatvorene društvene grupe – feudalni staleži i stalni sukobi među feudalcima karakteriziraju ovaj period feudalizma.

Treću fazu u razvitku feudalizma karakterizira veća robno-novčana proizvodnja, snažan razvitak gradova, centralizacija vlasti, pojava apsolutističkih monarhija, jačanje državnog birokratskog aparata i, shodno tome, pojava novog sloja, buržoazije, koja će i srušiti feudalizam buržoaskim revolucijama i zamijeniti ga novim društveno-ekonomskim poretkom. U ovom periodu

dolazi do prevladavanja pravnog partikularizma i jačanja općeg prava, bilo kao običajnog ili zakonskog prava.

Naravno, sasvim je razumljivo da je gore spomenuta vremenska podjela feudalnog društvenog razvitka načelnoga karaktera, jer se ne mogu odrediti granice pojedinih perioda s obzirom da svaki period ima elemenata iz prethodnog perioda. Svaka podjela historijskog razvitka na periode je uvjetna, jer se uvijek vrši nasilje nad historijskim razvitkom. Karakteristike svakog razdoblja pomažu nam njegovo bolje razumijevanje, ali svaki period u sebi nosi ono što pripada prošlosti, ali i omogućava da se nasluti ono što pripada budućnosti.

U procesu feudalizacije prepliću se kolektivistički elementi starog rodovsko-plemenskog društva, utemeljenog na vlasništvu zadruge, bratstva ili plemena, koje postepeno eliminiraju elementi novog društva, izraženi u sve većoj ekonomskoj i političkoj zavisnosti seljaka kao sitnog proizvođača na tuđem, feudalčevom zemljištu.

Potrebno je, također, naglasiti da feudalnu državu karakterizira slabost centralne vlasti, hijerarhičnost i podijeljenost feudalnog vlasništva, teritorijalna rascjepkanost, stalni ratovi, seobe, heterogenost stanovništva i njihov različit pravni status. Sve je to dovodilo do pravnog partikularizma, pogotovo u primjeni principa personalnog prava. Nerazvijenost prava i dominacija običajnog prava dodatno je doprinosila pravnom partikularizmu.

Kada govorimo o državnom uređenju bosanske srednjovjekovne države, možemo reći da je ona imala, kao i sve države u tadašnjoj Evropi, monarhijski oblik vladavine, u kome su dominirali centralni organi vlasti: vladar (*ban*, a od krunisanja Tvrtka I. Kotromanića 1377. godine, *kralj*) i staleška skupština (*Stanak*, *Bosanski stanak*, *Bosna*, *Sva Bosna*, *Rusag*, *Bosanski rusag*). U različitim fazama egzistiranja srednjovjekovne Bosne dominantnu vlast je nekada imao bosanski vladar, a nekada Bosanski stanak.

U ranoj fazi razvitka pravo u feudalnim državama sadržavalo je značajne ostatke iz prethodnog, robovlasničkog perioda. Ovo pravo je dopunjavano i mijenjano normama i institutima novog, pretežno *običajnog prava*, koje je svoje porijeklo i korijene imalo u rodovsko-plemenskoj zajednici, s jedne, i propisima koje su izdavali feudalni vladari, s druge strane. Jačanjem crkve i njenih organizacija pojavljuje se i *crkveno pravo*, dok je uporedo sa razvitkom gradova došlo do pojave statutarnog prava (*gradskih statuta*).

U srednjovjekovnoj bosanskoj državi, pravo kao izraz državne vlasti, po svojoj osnovnoj funkciji, služilo je interesima vladajućeg sloja, u prvom redu bosanskim vladarima i krupnoj vlasteli (*velmožama*). Ono je imalo sve karakteristike ranofeudalnog običajnog prava, a po formi je bilo uglavnom nepisano.

Bosansko feudalno pravo bilo je i pravo formalne i stvarne „pravne“ nejednakosti. Prava i obaveze svakog pojedinca bili su određeni njegovim statusom na društvenoj ljestvici, a ponekad su zavisili i od njegove fizičke moći. Bilo je to, često, „pravo jačega“.

Pravni partikularizam javlja se kao bitna karakteristika feudalnog pravnog poretka, koju možemo primijetiti i u bosanskoj srednjovjekovnoj državi. Ovu pojavu posebno su determinirale slabost centralne vlasti, hijerarhičnost i podijeljenost feudalnog vlasništva, teritorijalna rascjepkanost, stalni ratovi i seobe, heterogenost stanovništva i njihov različit pravni status. Nerazvijenost prava i dominacija običajnog prava dodatno su doprinisili pravnom partikularizmu.

2. Izvori i sadržaj bosanskog srednjovjekovnog (feudalnog) prava

Izvori prava u feudalnim državama, pa i u bosanskoj državi, bili su običajno pravo i javne isprave (vladarske i vlastelinske povelje).

2. 1. Bosansko običajno pravo

Običajno pravo predstavljaju opće pravne norme koje, uglavnom, nastaju, manje ili više, neorganizirano, neplanski, spontano, dugotrajnim ponavljanjem čovjekovog ponašanja (bilo kao pojedinca ili člana neke skupine) u svakodnevnom životu. Prihvatanjem određenog obrasca ponašanja dugotrajnim ponavljanjem i formiranjem prvo instinktivne, a zatim racionalne predstave o obaveznosti takvog ponašanja, običaj na taj način stiče legitimitet. Ovo pravo se pamti, prenosi i izražava usmenim putem (*ius non scripta*), dok je sankcija za njegovo nepoštovanje bila veoma efikasna. Najčešće je to reakcija cjelokupne grupe ili njenih dijelova. Sankcija može biti prijezir, ignoriranje, bojkot, izgon iz grupe, pa čak i fizička eliminacija. Iako, možemo uvjetno kazati da običaj i pravo reguliraju iste društvene sadržaje, običajna norma postaje pravna kada dobije sudsku zaštitu, jer svako društveno ponašanje koje znači njeno kršenje nužno ima za posljedicu sankciju svakom prekršiocu.

Osnovna karakteristika običajnog prava predstavlja dugotrajnost pravila ponašanja (*lunga consuetudo*) i shvatanje pojedinca o obaveznosti i sankcioniranju pravila ponašanja (*opinio iuris et necessitatis*). Ove dvije bitne osobine običajnog prava predstavljaju važan put od običaja u običajno pravo (normu) i njegovo prerastanje u pravnu normu državnim sankcioniranjem običajne norme. Srednjovjekovni teritorijalni i personalni partikularizam veoma je pogodovao dominaciji običajnog prava u čijem važenju i trajanju se prepoznavala „tiha saglasnost naroda“ (*tacitus consensus populi*) i time je bio jedan od ključnih faktora koji je sprječavao nastanak zakonskog, „općeg“ prava. Koliko god društvo bilo nerazvijeno i socijalno neodređeno, ono ne može opstati i razvijati se u anarhiji, stihiji i društvenoj neuređenosti. Stoga svako društvo teži organiziranosti i uređenju društvenih odnosa pronalazeći ideju prava pomoću koje nastoji regulirati socijalne veze i ojačati društvene odnose.

Dominacija običajnog prava u reguliranju društvenih odnosa u srednjovjekovnoj bosanskoj državi nikako ne znači da je ono ostalo samo u usmenoj formi. Ono je, kao pravo koje je reguliralo, normiralo i ojačavalo društvene odnose u tadašnjoj bosanskoj državi, dobijalo raznovrsne pisane oblike. Upravo na osnovu tih pismenih tragova bosanskog običajnog prava možemo rekonstruirati historiju i sadržinu bosanskog srednjovjekovnog običajnog prava.

U pravno-političkoj sferi, bosansko običajno pravo ustanovljavalo je i reguliralo oblike i domete vlasti bosanskih vladara (banova i kraljeva), istovremeno konstituirajući i regulirajući sadržinu i obim moći bosanskih feudala (velmoža) i vlastele uopće, odnosno međusobne odnose između različitih slojeva vladajuće feudalne hijerarhije, ali i potčinjenih slojeva bosanskog društva. Ono je, također, u velikoj mjeri određivalo i međudržavne odnose, tj. odnose bosanske feudalne države sa ostalim međunarodnim pravnim subjektima, a posebno sa Dubrovačkom republikom. Na ovome mjestu možemo navesti institute *vjere gospodske*, *imunitetskih prava vlastele*, *vjerne službe* i *azila* kao izraze bosanskog običajnog prava.

Garancija lične i imovinske sigurnosti u srednjovjekovnoj Bosni, posebno dubrovačkim trgovcima, sadržana je još u Povelji Kulina bana iz 1189. godine, u kojoj ban Kulin daje garanciju svim dubrovačkim trgovcima koji putuju po njegovoj državi („mojemu vladaniju“) „ma gdje ko hoće odsjesti ili gdje ko prolazi, *pravom vjerom i pravim srcem* držaću ih bez ikakve štete“ (po njih). Slično navodi i ban Matej Ninoslav u ugovoru sa Dubrovnikom od 22. marta 1240. godine navodeći: „I po zemlji i vladavini mojoj i mojih sinova da

se krećete slobodno i neograničeno bez ikakva desetka i bez ma koje druge dažbine, i čak šta više moji velikaši i moji ljudi i moja feudalna vlastela da Vas vole i da Vas čuvaju od zla *pravom vjerom*“.

Ovakve garancije bosanskih vladara nalazimo u svim poveljama u kojima se garantira lična i imovinska sigurnost tadašnjim strancima u Bosni i da je „vjera i riječ naša gospodska“ značila slobodno i sigurno kretanje trgovaca, bilo da su takve povelje izdavali bosanski vladari ili bosanski vlastelini. Vrlo često se istovremeno u darovnim poveljama o darivanju zemljišta garantira i *vjera gospodska* (lična i imovinska sigurnost), ali i *milost* (darivanje baštine).

Autoritet i djelotvornost „vjere gospodske“ kojom se garantira darovana baština nisu mogle narušiti nikakve optužbe i klevete protiv primalaca baštine, pa čak i njegovi učinjeni prijestupi („ako u čemu sagriješi“), jer može da se opravda („opravi“) pred dobrim ljudima („Dobrim Bošnjanima“), odnosno da oni njegov prijestup „ogledaju“. Pravo „ogledanja“, odnosno suđenja vlastelinu za „nevjeru“ vršilo je tijelo koje su sačinjavali vlastelini i pripadnici Crkve bosanske, gdje se najčešće spominje „bosanski did“. Na taj način, Crkva bosanska je veoma efikasno osiguravala svoj status u državnom aparatu srednjovjekovne Bosne bivajući arbitar u sukobu vladara i vlastele.

Kada se u poveljama govori o *vjeri gospodskoj*, one se najčešće izdaju u prisustvu dostojanstvenika Crkve bosanske (*domus patarenorum*). *Vjera gospodska* se može uskratiti i baština oduzeti samo u slučaju vlastelinovog nevjerstva.

Institutom *vjere gospodske* i njenom sadržinom u srednjovjekovnoj Bosni se bosanskoj vlasteli garantirala lična i imovinska sigurnost na način kako se to plemstvu u drugim feudalnim državama garantiralo zakonima i općim privilegijama, što je za posljedicu imalo osiguranje staleških prava feudalnog plemstva. Garancija lične i imovinske sigurnosti bosanske vlastele putem *vjere gospodske*, zajedno sa srednjovjekovnim bosanskim državnim Saborom (Stankom), potvrda su, da se srednjovjekovna bosanska država kretala u pravcu izgradnje od patrimonijalne do staleške feudalne države.

Jedna od osnovnih običajno-pravnih normi, kojom su bili regulirani status i moć velmoža, kao najvišeg društvenog sloja u srednjovjekovnoj Bosni, predstavljala su njihova imunitetska prava (*imunitetska prava vlastele*), pravo na *plemenštinu*, *plemenitu baštinu* ili *plemenito*. Ovakvim normama definirao se položaj velmože, posebno u odnosu na bosanskog vladara, jer je velmoža svojim imunitetskim pravom osiguravao svoju moćnu poziciju u feudalnoj

hijerarhiji, odnosno imao garanciju lične sigurnosti, ali i neprikosnoveno pravo na *plemenitu baštinu*, koja mu je mogla biti oduzeta samo u slučajevima izdaje. Vladar ne gubi vrhovno pravo vlasništva nad zemljom (*dominium eminens*) koju daje velmoži i može je oduzeti ukoliko velmoža ne ispunjava obaveze. Feudalčevo pravo (*dominium directum*) podrazumijevalo je najveći dio svojinskih ovlaštenja, pravo upravljanja feudom (baštinom), organiziranje proizvodnje, a u nekim slučajevima i pravo na prodaju i poklon. Ova prava velmože proizlazila su iz običajno-pravnog instituta *vjere gospodske*, koja su rezultirala jačanjem oblasnih gospodara, što je dovodilo do dezintegrativnih procesa u srednjovjekovnoj bosanskoj državi.

Određena svojinsko-pravna ovlaštenja imao je i kmet kao glavni proizvođač, jer je samostalno raspolagao određenom količinom proizvoda i mogao je, pod određenim uvjetima, otuđiti svoju parcelu. Ovo ograničeno vlasničko pravo kmeta zvalo se *dominium utile*.

I svi odnosi između feudalnog gospodara, velmože i zavisnog seljaka bili su regulirani običajnim pravom, kojim je određivan oblik i veličina feudalne rente i drugi oblici materijalnih davanja.

U temeljne običajno-pravne norme u Bosni spada i obaveza *vjerne službe* koja je obavezivala svakog vazala da „vjerno služi“ svoga gospodara, seniora. Ona definira poziciju moći, najčešće bosanskog vladara, i utvrđuje prava i dužnosti svakog podanika prema vladaru. Čast je i dužnost biti u vladarevoj vlasti, koja često uključuje i obavezu vojne službe, služiti ga „oružjem, kako može najbolje“. U njoj se ogleda osnovno srednjovjekovno načelo lične zavisnosti, dok, s druge strane, vladar daje određena prava svome vazalu koja su se garantirala „vjerom gospodskom“ ili „rukom gospodina bana“.

Obaveza vazalske, vlastelinske *vjerne službe* prema bosanskom vladaru proisticala je iz čina darivanja zemljišnih posjeda, nakon što je bosanski vladar, ban ili kralj, darivao državnu zemlju kao vlastitu baštinu u vlasništvo svojim vlastelinima, „vjernim slugama“.

To je prirodno stanje feudalizma i vazalnih odnosa u njemu. Sasvim je razumljivo da je *vjerna služba* u feudalnom sistemu pretpostavljala obostranu vjernost – zakletvu vazala svome senioru, ali i zakletvu seniora svome vazalu. To je tipična karakteristika feudalizma uopće. U mnogim bosanskim vjerovnim poveljama možemo pronaći dokaze za gornju tvrdnju. Tako Stjepan II. Kotromanić daje „vjeru“ knezu Vukoslavu da mu neće učiniti zla ako Vukoslav to isto ne učini njemu, banu, niti će prihvatiti klevete protiv Vukoslava, itd.

Institut *vjerne službe* u bosanskom feudalizmu imao je veoma veliki značaj. U nedostatku jakih centralnih državnih institucija i državnog aparata, veze lične zavisnosti vlastele od vladara predstavljale su osnov na kome je počivao državni aparat. S druge strane, ove veze su bile i slabost srednjovjekovne bosanske države, jer su vlastelini, pogotovo u doba slabe centralne vlasti i nesposobnog vladara, mogli odbiti *vjernu službu* ili je prenijeti na drugu osobu.

Veoma interesantna pravna ustanova u srednjovjekovnoj Bosni bila je pravo *azila* (utočišta). Ova ustanova je većinom bila vezana za crkvene institucije, odnosno Crkvu bosansku, kojoj je pripadalo pravo azila. Naime, onaj ko se skloni u neku od crkvenih kuća (*hiža*) nije mogao biti uhapšen, protjeran, niti predat sudu. U jednom pismu iz 1404. godine Dubrovčani obavještavaju bosanskoga kralja Stjepana Ostoju da se jedan od njegovih političkih protivnika, odnosno protukandidata na bosansko prijestolje, vojvoda Radišić nalazi u Bosni, a ne u Dubrovniku, kako je kralj smatrao i čije je izručenje tražio. Dubrovčani dodaju da je vojvoda Radišić utočište našao u patarenskoj kući i smatraju da patarenske „slobodštine“ treba poštivati.

Pored navedenih odnosa i instituta, bosansko običajno pravo reguliralo je najvjerojatnije i sve *porodične, bračne i nasljednopravne* odnose u bosanskoj državi. Sadržaj bosanskog običajnog pravo činilo je i *krivično, rudarsko, porezno, carinsko, trgovačko* i sva prava i pojave koje su bile u uskoj vezi sa spomenutim pravima. To su, u prvom redu, pojava trgovačkih društava, kreditno poslovanje, izdavanje mjenica, depozit, jemci (žiranti), itd.

2. 2. Vladarske i vlastelinske (vlasteoske) povelje

Vladarske i vlastelinske povelje predstavljaju prvorazredni izvor za proučavanje bosanskog feudalnog državnopravnog poretka. Pored toga, pretpostavlja se da su u praksi odredbe ovih povelja uistinu bile u primjeni te da su sadržavale određena pravila tadašnjeg običajnog prava. Bosanske povelje sačuvane su u velikom broju. Svaki bosanski vladar sklapao je trgovačke ugovore sa drugim državama, najčešće sa Dubrovnikom, ali i stranim trgovcima potvrđujući stara prava svoga prethodnika. U srednjovjekovnoj Bosni nije sačuvan nikakav zakonik niti zbornik običajnog prava pomoću koga bismo mogli imati uvid u pravo i shvatiti tadašnje političko-pravne i društvene odnose u bosanskom srednjovjekovnom društvu. Ovakvih povelja koje su izdavali bosanski vladari stranim državama i njihovim građanima sačuvano je oko šezdeset. Najčešće se radilo o Dubrovniku i dubrovačkim trgovcima.

Drugu vrstu povelja čine vlastelinske (vlasteoske) povelje koje, u suštini, predstavljaju darovne ili vjerovne povelje. Njima su bosanski vladari darivali baštine bosanskim vlastelinima ili potvrđivali darivanja svojih prethodnika, ranijih bosanskih vladara. Ovakvih povelja sačuvano je manje, oko trideset.

U svim poveljama bosanskih vladara navođeno je da su one izdate po vladarevoj zapovijedi. Položaj Dubrovčana u Bosni bio je reguliran zvaničnim ugovorima između Dubrovnika i Bosne. Bosanski vladari su vremenom proširivali i dopunjavali povlastice Dubrovčanima, koje su se odnosile na slobodu kretanja i trgovanja po Bosni, odnosno na garantiranje njihove lične i imovinske sigurnosti.

Izdavanje srednjovjekovnih bosanskih povelja trajalo je koliko i srednjovjekovna bosanska država. Izdavači povelja bili su različiti bosanski vladari i vlastelini u različitim društvenim situacijama. Protokom vremena mijenjao se i jezik povelja. Uprkos svemu, za bosanske srednjovjekovne povelje, odnosno njihove sačuvane prijepise, možemo kazati da sadrže sve osobenosti i elemente javnih isprava tipičnih za evropske feudalne države. Tako se u većini povelja mogu razgraničiti *protokol* ili uvodni dio povelje, zatim tekstualni dio i tzv. *eshatokol* ili završni dio povelje.

Protokol se sastojao od *invokacije*, *datuma izdavanja povelje* i *intitulacije*. Invokacijom, kojom počinje svaka povelja, priziva se Bog. Invokacija može biti verbalna, izražena riječima (*invocatio verbalis*) i simbolička, izražena nekim simbolom, znakom (*invocatio simbolica*). Često, u istoj povelji, mogu biti navedene obje, i simbolička i verbalna invokacija. Tako je u Kulinovoj povelji invokacija izražena verbalno: „U ime oca i sina i svetog duha“. Vrlo je interesantna verbalna invokacija u povelji kralja Tvrtka iz 1357. godine, u kojoj se kaže: „Va ime Boga vsemogućega“. Aleksandar Solovjev, poznati medievalist, tvrdi da je ovakva invokacija rezultat učenja i utjecaja Crkve bosanske.

Simbolička invokacija obično je podrazumijevala znak krsta na početku povelje. Taj znak uvijek je stavljan na poveljama u Srbiji i poveljama koje su izdavali bosanski vladari Dubrovniku. Međutim, povelje koje su izdavali bosanskoj vlasteli najčešće nemaju taj znak. Taj običaj nestavljanja znaka krsta na početku povelje bio je veoma izražen, tako da i povelja iz 1459. godine, koja pripada preposljednjem bosanskom vladaru, kralju Tomašu, koji se jasno izjasnio da je katolik, nema znak krsta na početku.

Uz datum, obično je navođeno i mjesto izdavanja povelje, kao što je slučaj sa jednom poveljom bana Tvrtka I. Kotromanića iz 1356. godine („Dato u

našem dvoru pod gradom Bobovcem na praznik svih svetih godine Gospodnje 1356.“). Nažalost, neke povelje nisu datirane, pa je veoma teško utvrditi vrijeme njihovog izdavanja.

Intitulacija je naziv i ime vladara, odnosno vlastelina koji izdaje povelju. U početku, intitulacija je bila veoma jednostavna. Međutim, u kasnijoj fazi, kako vladari osvajaju sve više teritorija, u intitulaciji se spominju sve ove teritorije (krajevi, pokrajine, župe, itd.). Tako kralj Tvrtko I., u povelji od 12. marta 1380. godine, kojom knezu Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću daje tri sela u Lašvi, kaže da je on, „po milosti Gospoda Boga kralj Srbijem, Bosni, Primorju, Hlmsci zemli, Dolnim krajem, Zapadnim stranam, Usori, Soli, Podrinju i k tomu“. Intitulacija sadrži u sebi i *formulu devtiones*, riječi kojima se izražava skromnost i navodna pobožnost („Az rab' boži Matej ...“, „Ja, iako grješnik ...“, „Ja, po Božijoj milosti gospodar vsjem zemljam bosn'skim ...“).

Tekst povelje sastojao se od *naracije*, *dispozicije* i *sankcije*. Naracija ili *ekspozicija* je dio povelje u kome se navode razlozi ili motivi koji su doveli do izdavanja povelje (politički ili neki drugi događaji). Stoga naracija sadrži veoma mnogo konkretnih historijskih podataka. Tako ban Stjepan II. Kotromanić u svojoj povelji iz 1351. godine, dodjeljujući zemljište knezu Vuku Hrvatiniću-Vukoslaviću i njegovom bratu knezu Pavlu, objašnjava zašto to čini. „To stvorih za Vlkovu virnu službu ...“ Ponekad se u naraciji, pored zasluga feudalaca, u vlastelinskim poveljama navode i druge činjenice koje se tiču samog vladara i njegovog odnosa prema vlasteli. U nekim slučajevima, u bosanskim poveljama nedostaje naracija.

Dispozicija je najvažniji dio povelje. U njoj izdavač povelje objašnjava šta je predmet povelje, odnosno pravnog posla. To može biti neko pravo (kao u povelji Kulina bana: *V si dubrovčane kire hode po moemu vladaniju tr'gujuke gode si kto hoke krevati gode si kto mine pravov verov i pravym sr'd'cem držati e bez v'sakoe zledi ...* („Sve Dubrovčane koji kao trgovci putuju po mojoj državi ma gdje ko hoće odsjesti ili gdje ko prolazi, pravom vjerom i pravim srcem držaću ih bez ikakve štete ...“), koja sela i oblasti se dodjeljuju, njihove granice i međe, koliko ljudi ima na njima, itd. Tako ban Tvrtko I. Kotromanić sa svojim bratom Vukom, u povelji izdatoj 1353. godine, kojom daje vjeru i potvrđuje prava knezu Vlatku Vukoslaviću, kaže da „ta ee sela dal' ban' Stjepan' kneziu Vla'tku ot mee do mee pod Kluč“.

Sankcija (*formula poenalis*) ima za cilj da osigura realizaciju sadržaja povelje. Ona se sastoji iz tri dijela: zakletve izdavača povelje da će realizirati sadržaj povelje, zahtjeva i molbe da i drugi to izvrše i prijetnje onima koji

to ne budu htjeli učiniti. Prijetnja može biti dvojaka: duhovna (*poena spiritalis*) ili materijalna kazna (*poena temporalis*). Duhovna kazna je najčešće anatema, izopćenje iz zajednice ili crkve („... da imamo prokletstvo od presvetle trojice i od svih svetih zgora imenovanih i da se odričemo Boga i vjere i pravde i angela Božja na dan sudni Božji“). Materijalna kazna (novčana ili u naturi) veoma rijetko se spominje kao prijetnja, jer je bosanska vlastela izbjegavala plaćati ovu kaznu.

Eshatokol ili završni dio povelje sastojao se iz koroboracije, pečata i potpisa. U koroboraciji (lat. - *corrōbōro* ojačati, utvrditi) navode se sredstva koja povelji daju dokaznu snagu, odnosno garantiraju njenu autentičnost. Najčešće se navode imena svjedoka koji potvrđuju sadržaj povelje. Svjedoci su najčešće bosanska vlastela, koja čini jednu vrstu vladarevog dvorskog savjeta. Oni su jemci da će sadržaj povelje biti izvršen i obično se zaklinju zajedno sa vladarom i veoma često se navode kao „ručnici“ ili „rotnici“ i potiču iz različitih oblasti srednjovjekovne Bosne („... tomu daru svjedoci dobri Bošnjane“).

Pečat se stavljao na kraju povelje („I zato im dasmo viru našu i taj naš otvoren list pod našim visućim zlamenitim pečatom“). Pečate su posjedovali i vladari i vlastelini. Povelju je ponekad potpisivao dijak („... dijak gospodina bana Tvrtka nadvorni pisac, a prvo dijak velikoslavnoga gospodina bana Stjepana“), a ponekad i vladar bosanski („Ja gđin kral Stefan Dabiša“). Neke povelje nisu ni potpisane.

Bosanske srednjovjekovne povelje mogu poslužiti kao prvorazredni izvor za proučavanje političke, pravne, ekonomske i kulturne historije Bosne i Hercegovine. Jezik povelja čini živi narodni govor, pismo pokazuje kontinuitet u razvoju bosanske ćirilice (bosančice), dok su dijaci svjedoci i glavni nosioci pismenosti.

3. Bosanska dvorska kancelarija

U srednjovjekovnoj bosanskoj državi dvor u političkom smislu (*curia domini regis*) sačinjavali su vladar, članovi njegove porodice, krupna vlastela i nosioci glavnih dvorskih zvanja. Svi oni sačinjavaju tijelo – savjet koji se sastajao povremeno, prema potrebama. Mada je odluke donosio vladar, ovo tijelo je imalo znatan uticaj na njegove odluke. Svi vanjskopolitički poslovi bili su koncentrirani na vladarevom dvoru. Mada je vlastelinski sabor imao određene ingerencije i utjecaj na donošenje odluka, na dvoru su se vodili diplomatski pregovori i zaključivali ugovori.

koji su imali međudržavni karakter i stavljanje njihovog imena kao garanta na bosanskim poveljama samo potvrđuje i daje političku važnost poveljama, ali i samim misijama u kojima učestvuju.

Najvjerojatnije je da je funkcija dvorskog kneza „preslikana“ sa ugarskog dvora, jer je takva funkcija veoma rano uvedena u Ugarskoj, a obnašale su je visoke crkvene ličnosti poput nadbiskupa i biskupa. U latinskim izvorima on se obično spominje kao „dvorski maršal“ (*marscealus aulicus*) i imao je više potčinjenih lica kao nosilaca određenih dužnosti, odnosno resora. Interesantno je spomenuti da je jedan od najznačajnijih dvorskih kneževa u srednjovjekovnoj Bosni bio Vignja Milošević, koji je, prema natpisu na njegovoj nadgrobnoj ploči, u kontinuitetu služio čak pet bosanskih vladara: bana Stjepana II. Kotromanića (1314-1353), bana i kralja Tvrtka I. Kotromanića (1353-1391), kralja Stjepana Dabišu (1391-1395), kraljicu Jelenu Grubu (1395-1398) i kralja Stjepana Ostoju (1398-1404).

U nekim poveljama bosanskih kraljeva spominje se i institucija dvorskog savjeta, neformalnog tijela sastavljenog od kraljevih bliskih srodnika, najistaknutijih feudalaca i dvorskih dostojanstvenika – *dvorskog kneza, protovestijara i logofeta*. Razlozi formiranja ovakvog tijela su višestruki i međusobno uvjetovani zbog mnogobrojnih zahtjeva međudržavnih poslova koji nisu mogli čekati na odluke Bosanskog stanka (sabora) ili zbog potrebe da se određeni dogovori i pregovori održe u tajnosti, odnosno u krugu najpovjerljivijih vladarevih ljudi. Može se pretpostaviti da su dvorski knez, protovestijar i logofet spadali u stalno tijelo osoba sa dvora koje su, uz prisustvo vladara i vlastele, vodile diplomatske pregovore sa stranim izaslanicima, pripremali ugovore, predlagali prijedloge za rasprave na Bosanskom stanku, pogotovo za bosanske poslanike koji su upućivani u misije u strane zemlje. Ove misije najčešće su upućivane u Dubrovnik i Veneciju, a kasnije i osmanskim sultanima.

Diplomatskim poslovima na bosanskom dvoru, pored „profesionalnih“ bosanskih diplomata, počinju se baviti i franjevci. U cilju uništenja Bosanske crkve ili bar umanjenja njenog utjecaja u Bosni, Katolička crkva nastoji da bosanske vladare okruži svojim ljudima da bi lakše vodila borbu protiv heretika. Neki franjevci su se uspjeli afirmirati kao savjetnici i diplomate u službi bosanskih vladara. S druge strane, bosanski krstjani gotovo da nisu učestvovali u diplomatskim misijama bosanskih vladara, jer su bosanski vladari izbjegavali da budu optuženi za podržavanje bosanske „kuge“. Uprkos tome, zabilježeni su slučajevi da su bosanski krstjani bili u diplomatskim misijama, ali u službi bosanske vlastele, koja je i sama propovijedala

vjerovanja Bosanske crkve. Poznato je da su Dubrovčani, kao vješti diplomati, rado tražili i primali usluge bosanskih krstjana i njihovih starješina sve do posljednje dvojice bosanskih vladara, Stjepana Tomaša (1443-1461) i Stjepana I Tomaševića (1461-1463), koji su i zvanično pokušali eliminirati bosanske krstjane iz političkog života srednjovjekovne Bosne.

Najvažnijim resorom, odnosno državnim blagajnom, upravljao je *kaznac*, *komornik* ili *protovestijar*, kako se zvao na bizantskom dvoru. On je bio zadužen za prikupljanje i raspolaganje vladarevim prihodima, odnosno on je rukovodio svim vladarevim finansijskim poslovima. Najvažnija komornikova dužnost bila je briga oko kovanja novca (*ius cudendae monetae*), jer je to bio simbol suvereniteta svakog, pa i bosanskog vladara. Pored toga, komornik je brinuo i o vladarevom blagu, porezima i regalnim pravima bosanskog vladara i njegovim prihodima. Još u vrijeme bana Mateja Ninoslava spominju se čak trojica kaznaca: Grdomil, Semijun i Belehan, dok su u vrijeme Stjepana II. i Tvrtka I., spomenuti Tolislav, Boleslav, Sanko i Stjepoje. Vremenom je naziv kaznac zamijenjen nazivom protovestijar.

Protovestijar je bio konsultiran u pitanjima spoljnopolitičkih, diplomatskih odnosa, jer su ti odnosi veoma često tretirali ekonomsko-finansijska pitanja bosanske države. Stoga oni, prema potrebama, preuzimaju i funkciju diplomata bosanskog dvora s ciljem uspostavljanja, ali i razrješavanja određenih sporova iz ekonomsko-finansijske sfere. Takve misije bile su česte. Tako se navodi da su u Dubrovniku, u decembru 1382. godine, boravili kraljev logofet Vladoje, vojvoda Vlatko i knez Mirko, i u Vijeću umoljenih vodili razgovore o ukidanju tržišta soli u Novom, pitanjima poreza, ali i o „nekim drugim stvarima“. Sâm o sebi se nameće stav da su ovi bosanski izaslanici u Dubrovniku raspravljali i tumačili neke sporne dijelove „velike povelje“ kralja Tvrtka I. Kotromanića od 2. decembra 1378. godine o „svetodmitarskom danku“, na koji se Dubrovnik obavezao plaćati bosanskom kralju, ukidanju tržišta soli u Novom, što nije odgovaralo Dubrovčanima, i drugim spornim pitanjima. Logofet Vladoje je pisao ovu povelju, knez Mirko Radojević je bio dvorski knez, pa je sasvim logično da su oni, po svojoj funkciji na bosanskom dvoru, najbolje poznavali sadržaj i smisao odredaba ove povelje. U tom smislu, njihova diplomatska misija u Dubrovniku čini se sasvim logičnom.

U bosanskim poveljama ranijeg perioda na dvoru bosanskih vladara spominje se i funkcija *tepčije*, koji je vršio poslove raspodjele zemljišnih posjeda i brinuo o odgoju prinčeva na dvoru. U vrijeme bana Mateja Ninoslava spominje se *tepčija* Radonja, kod Stjepana II. Kotromanića – *tepčija* Radosav,

kod Tvrtka I Kotromanića – Sladoje, kod kraljice Jelene – Ivahan, a kod kraljeva Stjepana Dabiše i Stjepana Ostoje – Batalo. Tepčija Batalo se navodi više puta kao svjedok na poveljama koje su se ticale bosansko-dubrovačkih odnosa, ali i kao savjetnik s kojim su se bosanski vladari njegovog doba veoma često savjetovali prilikom izdavanja povelja.

Vremenom će ova funkcija prestati da postoji na dvoru bosanskih vladara, pa se pretpostavlja da je zamijenjena nekom drugom funkcijom.

U povelji bosanskog bana Mateja Ninoslava iz 1240. godine, na njegovom dvoru spominju se poznati *peharnici* Mirohna i Grubeša, dok se u latinskoj povelji kralja Tvrtka I. iz 1390. godine spominje *pincerna* (*peharnik, vinotoča*). Ovaj termin pripisuje se njemačkom utjecaju koji je posredovan preko Ugarske. Također, samo jednom, u povelji Tvrtka I. iz 1380. godine spominje se zvanje velikog vratara, čije ime asocira na dvorskog čuvara vrata, poznatog u svim velikim carstvima i dinastijama. U poveljama nekih bosanskih vladara spominju se i *dukatari* (službenici koji su prikupljali poreze od naroda u visini jednog dukata), *mitničari* (carinici), *globalari* (naplaćivali novčane kazne, globe), *katunari* (predstavnici vlaških, katunskih, plemena i skupina), itd.

3.1. Služba dijaka – pisara

Jedna od najvažnijih funkcija u bosanskoj dvorskoj kancelariji, koja je uvijek usko bila vezana za vladarski dvor, bila je i funkcija pisara. Dvorski pisar ili *dijak* u pojedinim izvorima nazivan je *gramatikom* (*gramatig*) ili *logotetom* (*logofet*). On je, uglavnom, bio zadužen za pisanje vladarskih povelja i hronika, raznih napisa i zapisa, pa je, shodno opsegu njegovog posla, na dvoru moglo biti više pisara i imali su različit rang. Veliki broj dijaka ostao je anonimn. Zna se za one koji su ostavili svoje potpise na poveljama (vladarskim ili vlastelinskim), na marginama Evandjelja i na epitaforma.

Institucija dijaka u srednjovjekovnoj bosanskoj državi nije dovoljno istražena niti je rasvijetljen njen veliki značaj u kulturi pismenosti u historiji Bosne. Po samoj etimologiji riječi (grč. *diákonos* – sluga) značio bi slugu na dvoru visoke feudalne vlastele, ali i učenog čovjeka. Od iste riječi dolazi i đakon (*diaconus*), koji predstavlja svećeničkog pomoćnika koji ima dužnost da u crkvenim obredima, između ostalog, čita Evandjelje i koji još nije zaređen za svećenika, te stoga ova riječ ima veze i sa crkvenom hijerarhijom. U ranijoj fazi đakoni su vršili i pisarske poslove u crkvenoj organizaciji. Ova

funkcija se vremenom odvojila od crkve i formirala se kao samostalna profesija dijaka (pisara).

Pretpostavlja se da su dijaci vještine pisarske djelatnosti izučavali kao što su se izučavali i svi drugi zanati, jer su se i oni nazivali majstorima, što je bilo opće ime za sve zanatlije, i da su bili članovi vladarskog savjeta iako njihovo učešće nigdje u izvorima nije direktno spomenuto. Oni su pisali, a veoma često i sastavljali sve akte dvorske kancelarije, kao što su: povelje, pisma, trgovački ugovori, vjerovna pisma, razne priznanice, darovnice, testamenti, službena i privatna pisma bosanskih vladara i feudalaca, ugovore o savezu sa pojedinim državama, mirovne ugovore, posjedovnice i razne druge dokumente državno-pravnog i privatno-pravnog karaktera. Iz svega navedenoga jasno je da za ovakve poslove mora biti organiziran vrstan aparat koji treba odgovoriti najvišim zahtjevima tadašnje državne kancelarije i njenoj potrebi korespondencije sa svim tadašnjim pravnim subjektima kako unutarnjeg, tako i međunarodnoga karaktera. Učestvujući u sastavljanju i pisanju svih ovih dokumenata, sasvim je logično da je pisar najbolje poznao kontinuitet nastanka i sadržaj svakog pravnog akta koji je izdavan u bosanskoj dvorskoj kancelariji. Pogotovo je njegova uloga bila važna u diplomatskoj prepisci bosanske kancelarije sa drugim državama. Njegov potpis na kraju svakog akta potvrđivao je pravnu valjanost takvog akta koliko i potpisi vlastele zajedno sa bosanskim vladarom.

Ugled dijaka u srednjovjekovnoj Bosni bio je veoma velik. Oni su imali neposredne odnose sa vlašću i najkrupnijom vlastelom kao nosiocima i simbolima moći, s jedne, dok su na svojim proizvodima (poveljama i drugim dokumentima) bilježili svoja imena, s druge strane, i tako zauvijek ostavljali svoj trag u historiji, za razliku od drugih mnogobrojnih majstora koji su ostajali anonimni. Oni su bili društveni sloj koji je dao najveći doprinos kulturnom životu srednjovjekovne Bosne.

Poznato je da je u većim vladarskim kancelarijama, pored više pisara, postojao i veliki dijak. Tako se u Povelji Kulina bana spominje veliki dijak Radoje, a u povelji Stjepana II. Kotromanića iz 1353. godine, „dijak veliki“ Priboje. Dijake su imali i pojedini vlastelini, koji su vršili vlastitu korespondenciju sa drugim vlastelinima, ali i sa Dubrovačkom republikom. Vlastite kancelarije imali su gotovo svi značajniji bosanski feudalci, kao što su Kosače, Hrvatinići, Sankovići, Pavlovići, Radenovići i dr. Snažan ekonomski i društveni razvoj i intenziviranje trgovačkih odnosa sa susjedima, posebno Dubrovnikom, nametali su potrebu bosanskim feudalnim gospodarima